

А.У. Ермагамбетова¹, Е.А. Мырзағалиев²

¹т.ғ.к., қоғамдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы

²Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, магистранты, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛ (XIX ғ. II жартысы)

Аңдатпа

Мақалада XIX ғ. II жартысындағы Батыс Қазақстан аймағындағы қалаларда демографиялық көші-қон үрдісі және оның аймақтың саяси-экономикалық дамуындағы үлесі қарастырылады.

Батыс Қазақстан тұрғын халқы саны жөнінен (1142384 адам) Оңтүстік Қазақстаннан (1499201 адам) кейінгі тығыз қоныстанған аймақ болып есептелді. Батыс Қазақстан халқының саны өлкедегі тұрғындардың 27,54%-ын құрады.

XIX ғасырдың соңына қарай Батыс Қазақстандағы қала халқының саны айтарлықтай көп болған жоқ, әсіресе қазақ халқының қалаға шаққандағы үлесі тым төмен болды. Қала халқының негізгі бөлігін славян этносы құрады, сонымен бірге аймақтағы қалаларда татарлардың саны артты.

Түйін сөздер: миграция, демографиялық ахуал, Батыс Қазақстан, қоныс аудару, санақ, әлеуметтік құрам.

А.У. Ермагамбетова¹, Е.А. Мырзағалиев²

¹к.и.н., ассоциированный профессор, Атырауский государственный университет им. Х.Досмұхамедова,

г. Атырау, Республика Казахстан

*²магистрант Атырауского государственного университета им. Х.Досмұхамедова
г. Атырау, Республика Казахстан*

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА ВО II ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация

В статье анализируется миграция и демографическая ситуация население Западного Казахстана во второй половине XIX века. Рассматриваются факторы, влияющие на рост населения, механизмы регулирования внутренней и внешней миграции.

В рассматриваемый период население Западного региона Казахстана по численности (1142384 человек) был густонаселенным после Южного Казахстана (1499201 человек). Жители Западного Казахстана составлял 27,54% всего населения края.

К концу девятнадцатого века население города в Западном Казахстане было относительно небольшим, особенно с небольшой долей казахского населения в городе. Большинство городского населения составляют славянские этнические группы, а также растет число татар в городах региона.

Ключевые слова: миграция, демографическая ситуация, Западный Казахстан, переселение, перепись, социальный состав.

A.U. Yermagambetova¹, E.A. Myrzagaliev²

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Atyrau State University named after H.Dosmukhamedov, City Atyrau, Republic of Kazakhstan

² Magnificent of Atyrau State University named after H.Dosmukhamedov, City Atyrau, Republic of Kazakhstan

THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Abstract

The article analyzes the migration and demographic situation of the population of Western Kazakhstan in the second half of the nineteenth century. Factors affecting population growth, mechanisms for regulating internal and external migration are considered.

In the period under review, the population of the Western region of Kazakhstan in terms of number (1142384 people) was densely populated after Southern Kazakhstan (1499201 people). Residents of Western Kazakhstan made up 27.54% of the total population of the region.

By the end of the nineteenth century, the population of the city in Western Kazakhstan was relatively small, especially with a small share of the Kazakh population in the city. The majority of the urban population are Slavic ethnic groups, and the number of Tatars in the cities of the region is also growing

Key words: migration, demographic situation, Western Kazakhstan, resettlement, census, social composition.

XIX ғасырдың аяғында Батыс Қазақстанда ірі миграциялық процестердің нәтижесінде қалалық тұрғындар қалыптаса бастады. Негізгі шоғырланушы орталық Орал облысы болды.

Батыс Қазақстанның басқа қалаларына қоныс аудару баяу жүрді.

XIX ғасырдың 70-жылдарының басында Торғай облысының екі солтүстік Ақтөбе және Қостанай уездеріне қоныстандыру басталды. 1869 жылы бірнеше шаруа отбасы Ақтөбе бекінісіне қоныс аударды. Қала тұрғындарының саны баяу болса да өсіп отырды, 1886 жылы қалада 177 қоныс аударушы отбасы болды. 1891 жылы аштықтың салдарынан көші-қон үдерісінің күшейгенін байқаймыз, мысалы, Ақтөбеде 1895 жылы қала халқының саны 2000 адамға жетсе, Ақтөбе уезінде қоныстанушылардың саны 5400-ге жетті.

Қостанай облысында қоныстандыру қарқынды жүрді. 1880-жылдары Қостанайдың маңында 10 ірі поселке құрылды. 1889 жылы Қостанайдың халқы 18257 адам болды. 1885-1895 жылдары Қостанай уезінде де көші-қон үдерісінің қарқынды дамуымен байланысты ғасыр соңында уездегі халықтың саны 24 мың болды.

1897 жылғы санақ бойынша Торғай облысындағы тұрғындардың жалпы саны 453416 адам, оның 4,3%-ы қала халқы болды. Оның ішінде славян этносын құрайтын тұрғын саны 35026 болды немесе жалпы тұрғындардың 7,71%-ын құрады [1].

Орал облысы ұзақ уақыт казактар миграциясының ең ірі орталығы болды. XIX ғасырдың 70-жылдары Орал облысына қоныс аудару басталған кезде қоныстанушылар жеке қоныстану орындарын қалып-тастырмай-ақ Темір, Кирсан, Орал бекіністеріндегі Орал казактарының жерлеріне орналаса бастады. 1867-1897 жылдары аралығында Орал облысына 5480 шаруа отбасы қоныс аударған. Орал облысының тұрғын халқы 1897 жылғы санақ бойынша 645121 адам, оның ішінде қала халқы 8,5% болған. Тұрғындардың ішіндегі славяндардың үлесі казактарға тиесілі болды, қоныс аударушылардың үлесі жалпы халық санының 10%-ын құрады [2].

Маңғышлақтағы алғашқы орыс бекіністері Каспий теңізінің шығысында 1834 жылы Ново-Александровск бекінісі тұрғызылғаннан кейін көбейе бастады. 1870 жылы патша жарлығының негізінде Маңғышлақ уезі Орал облысы басқармалығынан Дағыстан әскери

губернаторының құзырына беріліп, 1874 жылы Закаспий әскери бөлімінің басқаруына ауыстырылды.

1881 жылы 10 маусымда Кавказ әскери округына қарасты, Ахал-Теке, Красноводск, Маңғышлақ уездерін құрайтын Закаспий облысы құрылды. 1897 жылы Маңғышлақ уезінің тұрғын саны 68555 адам болды. Бұл уезде халықтың тығыздығы облыс бойынша ең төменгі дәрежені көрсетті, яғни бір шаршы шақырымға 0,36 адамнан келді. Жалпы Маңғышлақ уезінде миграциялық процестер баяу жүрді. 1897 жылғы санақ бойынша уезде барлығы еуропалық губерниялардан қоныс аударған 702 адам, оның ішінде Форт Александровскиде – 187 адам тұрған. Олардың басым бөлігі Тамбов және Нижегород губерния-ларынан болды. 1-кестеде Батыс Қазақстан аймағындағы тұрғын халық саны қалалар мен уездер бойынша көрсетілген.

Кесте 1 – 1897 жылғы Батыс Қазақстан халқының саны туралы мәлімет [3]

Территориялық көрсеткіш	Ерлер	Әйелдер	Барлығы
Қазақстан бойынша	2 193 090	1 954 658	4 147 748
Қалаларда	142 982	122 416	265 398
Уездерде	2 050 108	1 832 242	3 882 350
Торғай облысы	238 003	215 413	453 416
Қалаларда	10 079	9 451	19 530
Уездерде (қаланы есептемегенде)	227 924	205 962	433 886
Орал облысы	335 972	309 149	645 121
Қалаларда	28 652	26 830	55 482
Уездерде (қаланы есептемегенде)	307 320	282 319	589 639
Маңғышлақ уезінде	35 105	33 450	68 555
Форт Александр	588	307	895
Уездерде (қаланы есептемегенде)	34 517	33 143	67 660
Бөкей Ордасы	111 255	103 541	214 796
Хан ставкасы	1 366	1 198	2 564
Хан ставкасын есептемегенде	109 889	102 343	212 232

Сонымен, 1897 жылғы санақ бойынша Қазақстан халқының басым бөлігі селолық елді мекендерде тұрды, қалалықтардың үлес салмағы 6%-дан сәл ғана асты. Халықтың ең аз қоныстанған бөлігі Торғай облысында (453416 адам), Бөкей Ордасында (214796) және Маңғышлақ уездерінде (68555 адам) тұрды. Барлық облыстарда халықтың негізгі бөлігін селолық тұрғындар құрады, қалалықтардың үлес салмағы барлық облыстарда да төмен болды. Басқа облыстарға қарағанда Орал облысындағы қала халқының үлесі жоғары, яғни 8,6% болды. Ең төменгі пайыздық көрсеткіштер Торғай облысында (4,3%), Маңғышлақ уезінде (1,3%) және Бөкей Ордасында (1,2%) болды.

Батыс Қазақстан тұрғын халқы саны жөнінен (1142384 адам) Оңтүстік Қазақстаннан (1499201 адам) кейінгі тығыз қоныстанған аймақ болып есептелді Батыс Қазақстан халқының саны өлкедегі тұрғындардың 27,54%-ын құрады.

Аймақтың негізгі территориясын Орал облысы алып жатты, 1897 жылғы санақ бойынша онда 645 121 мың адам тұрған. Олардан басқа, санақ кезінде 1716 адам аймақта болмаған. Халықтың – 91,35 % село тұрғындары болды, қалаларда 55482 адам тұрды. Орал облысының қалаларында: Оралда – 36466 тұрғын, Гурьевте – 9322, Електе – 7154, Калмыковта – 1924 және Темірде – 616 адам тұрған. Капиталистік енгізулер мен қоныстандыру саясатына байланысты аймақта славян этносының саны көбейді. Қала тұрғындарының ұлттық құрамын талдай отырып төмендегідей қорытындығы келдік, саны жағынан басым топты – орыстар құрады. Одан кейінгі орында татарлар мен жергілікті тұрғындар – қазақтар болды. Қалаларда сонымен бірге, украиндар, немістер, еврейлер және басқа да ұлт өкілдері тұрды. Қала халқының діни сенімі бойынша негізгі екі топ: 1) православтық; 2) мұсылман дінін ұстанушылар басым болды. Православтық дінді орыстар мен украиндар, мұсылман дініне – татарлар мен қазақтар сенді. Қаланың кейбір тұрғындары католик, иудаизм, лютерандық діни бағыттарды ұстанды [4].

Төмендегі кестеде Орал облысы тұрғындарының 1886 жылғы санақ бойынша діни сенімдеріне байланысты мәлімет беріліп отыр.

Кесте 2 – 1886 жылғы статистикалық санақ негізінде Орал облысының діни сенім бойынша тұрғындар саны

Қалалар мен уездер	православтар		раскольниктер		католиктер		протестанттар		мұсылмандар	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Орал қаласы	9660	9121	2385	2893	24	6	10	3	1038	917
Орал уезі	21066	21610	21918	22000	21	21	2	-	55926	56220
Калмыков уезі	6143	6104	2834	2929	8	2	8	-	54531	54506
Гурьев уезі	4596	4494	1118	1068	1	-	5	-	43608	43537
Ембі	221	113	-	-	13	-	5	-	46972	46976
Барлығы	41886	41445	28255	28890	67	29	30	3	202078	202156

Батыс Қазақстан қалалары тұрғындарының құрамында татарлар мен казактардың үлес салмағы жоғары болды. Мысалы, XIX ғасырда Батыс Қазақстан жеріне Еділ маңы татарларының қоныс аударуы басталды. Татар мигранттарының басым бөлігі Оралда шоғырланса, біразы Бөкей Ордасының елді мекендеріне қоныстанды. Кейін татарлардың аздаған тобы Солтүстік Арал маңына шоғырланып, ол жерлерде сауда орындарын ұйымдастыра бастады. 1869 жылы Ақтөбе бекінісінің тұрғызылуына байланысты, бұл аймақта да саудагер татарлардың отбасы тұрақтана бастады.

Ақтөбеде 1885 жылы татарлардың саны 35 адам болған болса, 1890 жылы олардың саны 176-ға, 1900 жылы 475 адамға көбейді. «1880 жылға дейін бекіністе қоныстанушылар ешқандай жоспарсыз Шлиттер-дің (Ақтөбе бекінісінің бастығы) нұсқауы бойынша орналасып отырды. Бекініс басшылығына капитан Сунгуров пен архитектор Свиницкийдің келісімен бекіністің алғашқы жоспары жасалады. 1878 жылдың күзінде солтүстік қыраттың солтүстік-батыс жағында алғашқы ерікті қоныс аударушылардың 8 үйшігі пайда болды. Осылайша Старожительдер көшесінің алғашқы тәртібі қалыптасты. 1879 жылдың наурызында ерікті қоныс аударушылардың тағы да 16 отбасы көшіп келді. Олар батыста, яғни алғашқы көшенің екінші батыс қатарын түзеді. 1880 жылы маусымда Елек деп аталатын солтүстік жақтан баста-латын екінші көшеге тағы да үш отбасы қоныс тепті. Алғашында қоныстанушылар солтүстіктен оңтүстік-ке қарай орналаса бастады.

Көшелердің аралығы ұзақ уақыт бос жатты. Кейін бұл жерлер Верхний Татар поселкесінен көшіп келген, саудагерлерге берілді. 1885 жылдан бастап бұл жерлерге қоныстануға тыйым салынып, базарды Нижняя поселкесіне көшіру туралы жоба жасақталды. 1884 жылы Ақтөбе бекінісі Нижняя және Верхняя немесе негізінен татар-саудагерлер тұратын Татарская деп, екі поселкенің атымен байланысты атала бастады» [5].

XIX ғасырдың 80-90 жылдары татарлардың Торғай облысы Қостанай уезіне қарай қоныс аударуы күшейе бастады. XIX ғасырдың аяғына қарай, Қостанайда Торғай облысында 1735 адамнан құралған ең ірі татар қоғамы болды.

Ақтөбе уезіне казактардың қоныстануы олардың қала халқы санындағы үлесінің көбеюіне әкелді.

1887 жылы Дон әскерлерінің жаңа қоныс аударушылары Татар поселкесінің оң жағалауына орналас-ты. Бұл поселке Новочеркасский деп аталды. Торғай облысындағы, соның ішінде Ақтөбе бекінісінде жерге орналастыру жұмыстары 1883 жылы Торғай облысының әскери губернаторы А.П. Проценко тағайындалғаннан кейін басталады. Ол жыл сайын Ақтөбеге келіп қоныс аударушылардың жағдайын сұрастырып, қиын мәселелерін шешіп беріп отырды.

1887 жылы Торғай облысының әскери губернаторы Проценко Ақтөбеде болған кезде төмендегі мазмұндағы қолхаттың мәтінін бекіту туралы нұсқау шығарады: «біздер, төмендегі қол қоюшылар, Ақтөбе және қала маңындағы Верхний және Нижний поселкелерінің тұрғындары жалпы жиында хабарланған шарттарға келісеміз, яғни ақыға немесе ақысыз аулалық жер алған әрбір адам, сол жерде екі жыл мерзім ішінде үй тұрғызып немесе қоршап алуы қажет, өйтпеген жағдайда орыны қайтарылып алынады» [5, 7].

Орал облысындағы тұрғындардың жалпы санына шаққанда қазақтардың үлесі 70% болды. Саны жағынан екінші орынды казактар иеленді. Қалған әлеуметтік топтардың саны аз болғандықтан, олардың үлесі облыс тұрғындарының 2% құрады.

Қазақтардың саны аулдық жерлерде басым болып, кейбір уездерде олардың үлесі 93,4%-ға дейін барды. Қала тұрғындарының 35,5%-ын мешандар, 18,19%-ын шаруалар, 8,79%-ын казактар, 3,72%-ын дворяндар мен шенеуніктер құрады. Торғай облысы тұрғындарының 90%-ы қазақтар болды. Басқа облыстармен салыстырғанда саны жағынан екінші орында мешандар болды, олар облыстағы тұрғындардың 4,8%-ын, қала халқының 74,2%-ын құрады.

Мешандар әлеуметтік тобының саны жағынан көп болуын, қалаларға қоныс аударған шаруаларды кәсібіне қарамастан мешандар әлеуметтік тобына кіргізу үрдісінің қалыптасуымен түсіндіруге болады.

Маңғышлақ уезі тұрғындарының әлеуметтік құрамы қазақ халқы мен шаруалар санының басым болуымен ерекшеленді. Оның ішінде қазақ халқы аул тұрғындарының 92,8%-ын құрады. Қала халқының 51,4%-ын шаруалар құрады. Маңғышлақ халқының 14,69%-ын мешандар, 7,26%-ын дворяндар мен шенеуніктер құрады.

Сонымен, XIX ғасырдың соңына қарай Батыс Қазақстандағы қала халқының саны айтарлықтай көп болған жоқ, әсіресе қазақ халқының қалаға шаққандағы үлесі тым төмен болды. Қала халқының негізгі бөлігін славян этносы құрады, сонымен бірге аймақтағы қалаларда татарлардың саны артты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Всеобщая перепись 1897 г. Уральская область, Л. IV.
2. Всеобщая перепись 1897 г. Закаспийская область, Л. V.
3. Сост. По Общий свод по империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения произведенной 28 января 1897 года. – Т. 1. – СПб., 1898.
4. Обзор Уральской области за 1886 год. – Уралск, 1887.
5. Актыбинский вестник. – 2004. – № 26.

References:

1. the entire transition in 1897 Uralsk region, L. IV.
2. the entire transition in 1897 to the Transcaspian region, L. V.
3. Sost. According to the General Order of the Empire, the results of the first All-Round transfer of the population were produced on January 28, 1897. - Vol. 1 -- SPB., 1898.
4. review of the Ural region in 1886. - Uralsk, 1887.
5. Aktyubinsky Vestnik. – 2004. – № 26.